

Людина і природа в українській літературі ХХ століття

Г. А. Авксентьєва

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, Україна

Corresponding author. E-mail: skarlet77777@gmail.com

Paper received 06.11.19; Accepted for publication 18.11.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-212VII63-01>

Анотація. У статті здійснено аналіз взаємозв'язку людини і природи у творах українських письменників ХХ ст. Досліджено види і функції пейзажів у поезіях, романах та новелах українських авторів. З'ясовано залежність використання пейзажів від концептуальних позицій митців.

Ключові слова: пейзаж, психологічний пейзаж, пейзажні обставини, епос, лірика, символ.

Вступ. Реальними обставинами життя людини з давніх-давен є природні умови, природа нерукотворна та витворена людиною. Людина і природа взаємозалежні, взаємопов'язані у повсякденному житті. Фокусує увагу на зазначеній взаємозалежності мистецтво, зокрема художня література. Показати внутрішній світ людини, створити її характер, розкрити його сутність можна тільки при умові, коли образ людини розкриває себе у певному конкретно-історичному оточенні (обставини життєдіяльності персонажа). У художньому творі природа зображується тому, що вона «нерозривно пов'язана з людиною, складає реальне оточення людського життя, але в такому обсязі, в якому, на думку художника, це необхідно для більш глибокого розкриття характерів, їх відношень, переживань і настроїв» [4, с. 63].

У центрі уваги письменника перебуває образ людини, а образ природи (пейзаж) є засобом розкриття образу людини та її характеру. Конкретизацію зазначеної думки знаходимо у монографії теоретика літератури Г. А. В'язовського «Світ художньої літератури»: «Тож коли мистецтво розкриває життя природи в єдності з людським життям, воно прагне тієї образної змістовності, яка наповнює його людинознавчим ... змістом. А це, в свою чергу, говорить про те, що зобразити в усій значущості людину можна лише в органічному зв'язку її життєдіяльності з тим природним оточенням, у якому ця життєдіяльність тільки й може розгортатися і на повну силу виявити себе» [5, с. 105].

Стислий огляд публікацій за темою. Типологічну та функціонально-видову специфіку пейзажу досліджували І. Я. Франко, О. І. Білецький, М. П. Тараненко, Б. Є. Галанов, М. М. Епштейн та багато інших науковців. Визначальною є праця О. І. Білецького «У майстерні художника слова», автор якої характеризує пейзаж як описовий елемент: «Описувати зовнішній світ – це значить описувати живу і неживу, створену людиною природу. Описи живої природи домовимося просто називати пейзажем...» [3, с. 208]. Дослідниця Г. А. Авксентьєва уточнює запропоноване О. І. Білецьким визначення: «... у поняття «пейзаж» входять не тільки образи природи (поля, лісу, гір, рік, моря, неба та ін.), а й зображення образів, створених руками людини, все те, що становить її оточення (художній образ вулиць, парків, садів, сіл, міст, будівель, заводів, фабрик і т. ін.)» [1, с.

87]. Марія Лапій обгрунтовує поняття «психологічний пейзаж», зазначаючи, що це «експресивна дескрипція природи, засіб вираження душевного стану, почуттів і переживань автора або/і персонажа» [11, с. 41].

Мета статті передбачає аналіз функціонально-видових закономірностей використання пейзажу в українській літературі ХХ століття.

Матеріалом дослідження стали тексти творів таких українських письменників, як: Ю. Яновський, О. Довженко, У. Самчук, І. Багряний, О. Ольжич, О. Гончар, Є. Гуцало.

Результати та їх обговорення. Духовний світ людини розкривається через її ставлення до навколишнього світу, до людей та природи, що її оточує. Основою духовного життя українця, що має власну традицію трактування у текстах художньої літератури, починаючи від усної народної творчості, «Слова о полку Ігоревім», творів Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Ю. Яновського, У. Самчука, І. Багряного, О. Ольжича, О. Довженка, О. Гончара, Гр. Тютюнника, Є. Гуцала, І. Драча, Л. Костенко, І. Малковича та ін., є краса природи, її гармонія, доброта, любов, дружба в людських взаєминах, праця і творчість.

У наукових розвідках з етнопсихології акцентується увага на тому, що духовний світ української людини визначають ідилічні стосунки між людиною і природою [2, с. 374]. Тому, напевне, образ природи в українській літературі є так широко репрезентований після образу людини. У гармонії з природою, з рідною землею живуть Іван та Марічка («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського), Данило та родина Половців до революційних потрясінь («Вершники» Ю. Яновського), Сашко та його родина («Зачарована Десна» О. Довженка), Кирило Заболотний та його друзі («Твоя зоря» О. Гончара). Останні захоплюються родючою землею, садочком Романа Винника. Діти з нетерпінням чекають свято Спаса, бо тоді «від Романових яблук на стовпцях польова доріжка змінюється невпізнанно: сіра, буденна, в пилюці, вона стає зовсім інакшою – лежить між стернями вже весела, празникова, до самої Тернівщини вся просто засвітилася від тих яблук!.. Весь степ сьогодні наче повен радості, повен серпневого світла й простору» [6; VII, с. 356]. У цих рядках з роману О. Гончара домінують світлі, радісні почуття щасливих дітей, які отримують такі дивовижні дарунки від їхнього односельця, працюючи

того й незвичайного Романа Винника. У зазначеному епізоді маємо справу з психологічним пейзажем, коли на сприйняття оточуючої природи (степової доріжки) накладають відбиток емоції та настрої дітей.

Визначальною рисою українського письменства є його антеїстичний дух, пов'язаність персонажів художнього твору із матір'ю-землею, обоження рідної землі, ліризм та ніжність у стосунках і ставленні до неї. Варто підкреслити, що ця традиція сягає корінням дохристиянських вірувань, бо у давніх слов'ян земля-мати була образом-тотемом, її вважали живою, священною істотою. Тому так часто в усній народній творчості, кращих літературних зразках (у «Слові о полку Ігоревім», у повісті М. Коцюбинського «Фата моргана», у романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», у кіноповістях О. Довженка «Земля», «Зачарована Десна», у романах О. Гончара «Таврія», «Тронка» та ін.) можна помітити ліричні звернення до матері-землі. Особливо вражають вони у час великої трагедії народу, такої, як війна. Вражаючими і палкими є рядки-звернення О. Довженка в «Україні в огні» до рідної землі: «О українська земле, як укривалась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і передсмертною блювотою. Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою і жалем» [10, с. 173]. Можна помітити, що зазначене звернення до образу землі позначене трагізмом, гіперболізмом, страшними натуралістичними деталями воєнної дійсності, які спотворили чарівні українські краєвиди.

У згаданій вище монографії, професор Г.А. В'язовський зазначає: «Різні письменники по-різному використовують образи природи у своїй творчості. Так, наприклад, для Ф. Тютчева природа, її життя, її явища є матеріалом, який дозволяє йому так узагальнити людські переживання, що в них відбивається філософія життя. Для П. Тичини природа – це переважно засіб філософського осмислення важливих змін в житті людини і суспільства» [5, с. 67]. Для О. Ольжича природа – це й епічні обставини його текстів, символічне узагальнення та психологічні паралелі.

Епічне розгортання подій вимагає зображувати обставини, у яких відбувається дія. В Олега Ольжича найпоширенішими є пейзажні обставини, серед яких виділяються просторово-універсальні символічні образи: «сонце», «небо», «місяць», «хмари»; круговорот пір року: «весна», «зима», «літо», «осінь», «день», «ніч», «ранок», «світання», «вечір», «сутінь» та ін. У поезіях Ольжича пейзаж динамічний, що перебуває у русі: «Долини падають і туляться до ніг», «Місяць спадає за обрій/Корчиться ночі мара» («Світанок» [12, с. 55]), «Сонце кривавиться в пущі. Ворушаться тіні» («Полісся» [12, с. 67]), «Цілу ніч, страшний такий, на обрії/Срібний місяць пущами блукав» («Змій» [12, с. 67]), «Похмурий день зачаївся в тумані./Над бродом ржуть, полохаючись, коні» («Готи» [12, с. 66]). У наведених рядках постає перед нами олюдне-ний образ природи, який рухається і діє. Водночас пейзажні обставини гармонійно зливаються з настроями та переживаннями героя. Так у поезії «Полісся» перед нами вимальовується образ неторканої природи і на її фоні образ неторканих людських душ, що «слова не чули: закон!»: «На осяяних схилах сон-зілля уже

голубіє./Вигинається небо над шумом соснових корон./Ці бори золоті і ці шуми, що скліплюють вії./Ці замріяні люди, що слова не чули: закон!» [12, с. 67].

У творі «Зима панує над селом...» пейзаж зимового сну асоціюється зі сном, у якому перебуває український народ: «Зима панує над селом./Сніги засипали дороги./А Дніпр морози закули, –/Він вирватись не має змоги./Отак мій край лежить вві сні –/Мій край, покинутий синами./Край, де панують вороги./Катують, глумляться над нами» [12, с. 35].

Пейзажні образи, в першу чергу, націлені на відтворення психології українця, для якої притаманний антеїзм, адже переважає за частотністю пейзажних образів саме образ землі, що символізує святість і родючість: «І уродить земля, уродить» («Бог ясний поміж людьми ходить» [12, с. 53]), «Земля! Земля! Плодюча, повногруда!» («Риплять і квилять двоколесні мажі» [12, с. 57]), «Тут земля тільки пестить, п'янить, вагітніє і родить» («Полісся» [12, с. 67])

Діаметрально-протилежне використання пейзажу можна помітити у текстах одного автора. Маємо на увазі твори І. Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський». У романі «Тигролови» дія відбувається серед тайги. Григорій Многогірський, прагнучи порятуватися, довгий час просувається лісом, знайомиться з родиною Сірків, яка живе у тайзі, тому весь роман сприймається як суцільний лісовий пейзаж. А у романі «Сад Гетсиманський» (хоча у назву твору і винесено міфологему саду) чітко окреслюються тільки експозиційні пейзажі, бо дія твору відбувається у в'язниці. Тому обставини життєдіяльності протагоніста у творі – інтер'єр в'язниці. І тільки в одному епізоді автор витворює символічно-біблійний образ дерева у заграбованому вікні камери. Це не випадкове дерево, а – осика: «Стужіле за шелестом вітру й за гомоном листу арештантське вухо чітко розрізняло, як шумить лапатай клен і як тремтить смутна осика... Осика – дерево жалоби. Дерево, на якому повисівся Юда... Ця легенда про тремтливу осіку..., немовби плинула крізь ґрати з шелестом листу, – приходила не одному на пам'ять, так, ніби та осика за муром кричала про це в арештантські душі... І для одних то був шепіт потіхи, для інших – тривожний крик перестороги...» [2, с. 237]. Конструктивно важливим, сюжетоорганізуючим для письменника є вибір дерева за вікном в'язниці. Образ осики – символічно-місткий, психологічно насичений у структурі аналізованого тексту.

У більшості творів української класики, як правило, багатогранність життя природи органічно пов'язана із життям людини, її переживаннями, настроями, саме природа є камертоном духовного самопочуття героїв. І гармонійність взаємин із природою визначає не лише позитивний настрій героїв, а й негативні почуття також. Так, перебуваючи у стані розпачу, протагоніст новели О. Гончара «Кресафт» по-іншому сприймає у розв'язці звичайний степовий пейзаж, бо на це сприйняття накладає відбиток емоційний стан персонажа: «З Кухаренком було покінчено. Уже викликали когось іншого, а він вийшов на ганок. Спустишений був. Сонце розливалось в небі розчавлене, сліпуче, як вибух. Горбилися акації по той бік майдану. Коні люто гризли зубами конов'язь, хоча насправ-

ді вони й не гризли», – автор підкреслює, що у реальному житті такого не було, а таким все бачив після вироку райкому партії Кухаренко, для якого і життя закінчилося із виключенням із партії [6; III, с. 489]. Щодо творів Олеся Гончара літературознавець М. Х. Гуменний у монографії «Поетика романного жанру Олеся Гончара: проблеми типологій» наголошує: «Пейзаж у романах О. Гончара психологічно насичений. Переживання, тривоги, роздуми героїв, їхні душевні порухи розкриваються певною мірою саме через природу. Вона у письменника не статична, вона змінюється залежно від настроїв його героїв або поворотних моментів у сюжеті роману» [8, с. 60]. У горі і радості людина зливається в єдине ціле з природою, перебуває з нею у гармонії.

Дисгармонія починається там, де починаються дії, не властиві життю людини: чи це соціальне протистояння у мирному житті («Фата моргана» М. Коцюбинського, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного) чи війна, яка сама по собі ворожа миролюбній сутності українців (вбивство братів Полівців на фоні чарівної природи у «Вершниках» Юрія Яновського, загибель студбатівців у «Людині і зброї» О. Гончара), чи перетворювальна діяльність людини щодо природи набуває нечуваних розмірів, як у новелі О. Гончара «Чорний Яр». Тоді природа здатна помститися людям таким, як Петро Гайдамака. Але навіть у такій трагічній ситуації (весняні води зносять «наймонументальніше творіння» Гайдамаки і спричиняють катастрофу у місті) Петро Гайдамака прагне тверезо оцінити ситуацію, він здатний до самоаналізу: «А тепер ось, коли ти зробив усе, щоб переінакшити той яр, щоб, порозганявши всіх забобонних щезників, влаштувати на рукотворній тверді культурний майданчик, місце відпочинку трудящих, то хіба ж не прикро переконатися, як навіть близькі люди часом зустрічають твою ініціативу нерозумінням та холодом. Рідний батько не сприймає твоєї споруди, це ж факт» [6; VI, с. 367]. У найстрашніший випробувальний момент життя письменник змальовує здатність української природи до рефлексивності, його персонаж не може зрозуміти: чому справжньому українцю, Дем'яну Гайдамаці (батькові протагоніста), ворожа антилюдина та антиприродна діяльність сина. Адже мудрий Дем'ян Гайдамака розуміє, що рідну природу треба оберігати, раціонально використовувати її багатства. Безгосподарність, безвідповідальність призвела врешті українське суспільство до найстрашнішої катастрофи – Чорнобильської.

Післячорнобильська духовність українців стає об'єктом дослідження у творах багатьох митців, зокрема у «Чорнобильській мадонні» І. Драча, «Марії з полином у кінці століття» В. Яворівського, «Чорнобилі» Ю. Щербака та ін. А Євген Гуцало видав збірку оповідань «Діти Чорнобиля», в якій атомна трагедія розкривається у повсякденних життєвих ситуаціях та долях дітей, що на кожному кроці спостерігають наслідки страшної екологічної катастрофи. Зокрема, символічним є образ дівчинки Калини, яка щодня марніє й темніє, бо згасає від підступної променевої хвороби, та прагнення підлітка Любомира допомогти порятувати дівчину хоча б опосередковано, залишивши кетяги калини на кущі до повернення подруги з

лікарні, бо сам кущ в уяві хлопця асоціюється із дівчиною (оповідання «Чорнобильська дівчина Калина») [9, с. 35-36].

Своєрідне розкриття духовного світу персонажа, витоки його людяності простежує Ю. Яновський у романі «Вершники», подаючи у новелі «Дитинство» умови формування світогляду Данила Чабана. Романтична, лірично-поетична душа малого хлопчика розкривається саме через сприйняття природи, що його оточує, а це – дикий степ, що «простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск... І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі – то тільки вмій прислухатися – шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де плывуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш – скільки живих друзів у тебе в степу» [14, с. 218]. Перебуваючи у степу, Данило відчуває себе вільним від обов'язків, вільним подорожувати у будь-якому напрямку, шукати пригоди («І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, як вони лежать на дні провалля – як решета, як сковороди чи як жовті п'ятаки?» [14, с. 218]), тобто жити повноцінним дитячим життям. Степ є рідним і близьким середовищем, він допомагає подолати навіть найстрашніше для дитини – почуття голоду, бо «на степу росте багато їстівного зела» [14, с. 218].

Особливе місце у світовідчуттях малого Данила посідають весняні звичаї і обряди, послідовність яких переплела й об'єднала християнські і язичницькі традиції. Оберігає народні звичаї, прагне передати їх сутність правнуку прадід Данило. Саме звичаї фіксують елементи прийнятого народом способу життя, вони пов'язані із світоглядом, віруваннями, обрядами українського народу. Ю. Яновський акцентує увагу саме на взаємозв'язку, взаємозалежності долі степовиків, їх традицій з умовами життя, із світом навколишньої природи. За поведінкою тварин і птахів, за напрямком вітру, за степом прогнозував прадід Данило подальше життя, врожай, погоду. А із пір року письменник акцентує увагу саме на періоді пробудження природи, на весні: «І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкуві господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча...» [14, с. 219]. Тож на духовний світ маленького хлопчика Данила впливає не лише безмежний степовий простір, а й народні звичаї і обряди, що також пов'язують життя, побут людини із змінами у природі.

На думку У. Самчука, дивовижний духовний світ української людини, її вітаїзм сягає основної риси українського менталітету – працелюбності. Саме любов до праці на рідній землі дає можливість героїні однойменного роману Марії побороти усі негаразди сирітської долі, знайти своє щастя та жити у гармонії із людьми та природою: «Великдень став дійсно святом Марії. Вийшла з Корнієм і дітьми до церкви. Дзвони дзвонять, сміється небо і земля. Корній добре

